

Berki Tamás

MEGÉRI MARX A FÁRADSÁGOT?

JONATHAN WOLFF: WHY READ MARX TODAY?
(OXFORD UNIVERSITY PRESS, 2002)

Jonathan Wolff angolszász politikai filozófus alig százoldalas könyve kísérletet tesz annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy miért érdemes továbbra is megkülönböztetett figyelemmel kísérni a marxi gondolatokat. A könyv terjedelméhez képest a marxi életmű hatalmas, akár eszmetörténeti, akár filozófiai, akár közgazdaságtani szempontból tekintünk rá. Wolff mégis vállalva a kihívást, alaposan behatárolja a vizsgálódás körét: főleg arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért is olvassunk ma Marxot (lehetőleg eredetiben)? Wolff marxi társadalomelméletéről szóló gondolatait a relatíve járatlan olvasónak címezte, igen széles olvasóközönséget megcélozva ezzel.

Nem vonatkoztathatunk el attól a tényről, hogy a szerző filozófus, illetve attól sem, hogy számos kritikai észrevétele, érve leginkább az analitikus marxista tradícióba illeszkedik. Az analitikus marxisták is elismerik, hogy Marx problémafelvetései, meglátásai, írásainak mélysége, elemzései rendkívül értékesek, és a mai társadalomtudósok többségének érdeklődésére is számot tartanak. Az is vitán felül áll, hogy Marx gondolkodásmódja a társadalomtudományok többségére jelentős hatást gyakorolt. Az analitikus marxisták nem tagadják, hogy Marx sokszor elsőként hívta fel a figyelmet igen releváns problémákra – pedig nem arról ismertek, hogy kesztyűs kézzel bánnának Marx társadalomelméletével. Különösen annak fényében nyilvánvaló ez, hogy legtöbb tézisét, következtetéseit élesen bírálják, metodológiáját – főként a hegeli dialektikára visszavezethető módszereit és a módszertani individualizmus mellőzését – tudománytalannak, így elfogadhatatlannak tartják. Sőt véleményük szerint ma morálisan és intellektuálisan sem vállalhatók a marxi gondolatok (Hild 2005).

Az analitikus marxisták a holisztikus társadalomelméletnek tekinthető marxizmus fogalmait a módszertani individualizmus jelenleg domináns irányzatának segítségével kívánják megmagyarázni. Olyan marxi fogalmaknak a rekonstruálásáról van szó, mint az osztály, osztályharc, kizsákmányolás, állam, történelmi materializmus, ideológia. A módszertani individualizmus az az irányzat, amely nem enged az egzaktságból, a makrojelenségek magyarázatakor abból az ontológiai alapvetésből indul ki, hogy a társadalom önállóan cselekvő racionális egyének és azok interakcióinak a halmaza. Egyik prominens képviselőjük, Jon Elster szerint a holisztikus szemléletmód legfontosabb eleme az objektív teleológia, csakhogy az nélkülözi a valódi tudatosan cselekvő ágenseket, jöllehet marxi témákkal lehet és kívánatos is foglalkozni, csak más szemléletmód segítségével. Mindezek fontosak a vizsgálódás módszere szempontjából, gyakorlatilag meghatározzák Wolffnak a marxi életmű elemzésekor használt módszerét.

A könyv részben Marx műveit összefoglaló, elméletei bemutatását, rekonstruálását célzó műveken is alapul.¹ Wolff elemzése egyszerre két dimenzióban mozog: az egyik fő

1 Lásd a könyv végén a hivatkozáskalauzt és a további ajánlott olvasmányok részt (Wolff 2002: 4, 127–129).

vonulat az alap-felépítmény distinkció rekonstruálása, a másik pedig Marx korai írásainak egyfajta összefoglalója. Wolff figyelmet fordít arra is, hogy a fiatal és a „közgazdász” (kései) Marx társadalomfilozófiájának kontinuitását hangsúlyozza, illetve a súlyponteltolódásokat kiemelve. Ha megnézzük, hogy mit hagyott Marx az utókorra, akkor egy filozófiai antropológiát (emberi természet), egy történelemelméletet (történelmi materializmus), egy grandiózus közgazdaságtani elméletet (munkaérték-elmélet stb.) s egy víziót a jövő társadalmáról (kommunizmus). Ezekkel egytől egyig foglalkozik a könyv. A következőkben áttekintjük Wolff néhány gondolatát a marxi társadalomelmélettel kapcsolatban.

A *fiatal Marx* különösen politikai filozófiai nézőpontból tekinthető jelentősnek, nem véletlen, hogy a szerző itt érzi leginkább elemében magát. Miután Wolff a *Gazdaságfilozófiai kéziratok* alapján részletesen kibontja az elidegenedés fogalmát (mármost a munkaterméktől, termelési tevékenységtől, a nembeli lényegtől és embertársainktól való elidegenedés aspektusait), azt állítja, hogy a fejlett kapitalista társadalmakban az elidegenedés nem manifeszt jelenség, viszont a fejlődő világban áthatóan jelen van (Wolff 2002: 30–37, 104–105). Marxnál az elidegenedés a kapitalista termelési viszonyokból következik, de Wolff szerint már nem teljesen világos, hogy vajon a kapitalizmus jelenti-e magát a problémát, mivel nem szükségszerű az, hogy a munkamegosztás elidegenítő legyen, és ezt szerinte Marx nem tudja egyértelműen cáfolni. Amellett, hogy eleve problematikus az, hogy az áruviszony a domináns társadalmi viszony, nem mond semmit sem arról, hogy milyen a nem elidegenült munka. Ez továbbvisz a következő kritikai ponthoz, az emancipációhoz. A liberalizmus marxi kritikája arról szól, hogy önmagukban a jogok (szabadságjogok, egyenlőség, tulajdon stb.) nem elegendőek egy effektív önmegvalósító „jó élethez”, de ezek a jogok mint univerzális értékek nem valósultak meg. Ezek a jogok végső soron a társadalom tagjainak egymással szembeni viszonyát szabályozzák. Vagyis a szerző szerint ez az értelmezés helyesen mutatja azt, hogy a kapitalista termelési viszonyok hogyan határolják be az emberi viszonyokat, de egyúttal azt is sejtetni enged, hogy a Marx által elgondolt emancipáció az emberi lét alapvető természetét mégsem ragadja meg (Wolff 2002: 46–47).

Ami Marx *történelemszemléletét* illeti, Wolff elsődleges szándéka nem a termelési viszonyok és a termelőerők közötti kapcsolat tisztázása. Ez a momentum igen nagy vitát generált G. A. Cohen és Jon Elster között. Cohen, miután fogalmilag lehatárolja a két tényezőt, egyfajta funkcionális jellegű kapcsolatot állít fel közöttük,² amellyel védhetőbbé teszi a történelmi materializmus elméletét (lásd részletesen Szalai 2007). Ennek eredményeképp a történelmet Cohen szerint két tézisre lehet bontani: a termelőerők fejlődésére,

2 A termelési viszonyok előbb-utóbb kénytelenek alkalmazkodni akár áldozatok árán is a termelőerők fejlődéséhez, mégpedig úgy, hogy elősegítsék azok fejlődését.

illetve a termelőerők elsődlegességére.³ Marxnak szüksége van még egy a gazdasági viszonyrendszer által determinált elemre: ez a politikai-jogi felépítmény, amely az uralkodó osztály érdekeit védi, illetve gazdasági hatalmának megőrzésére szolgál. Egy másik ilyen gazdasági meghatározottságú elem az ideológia, amely az uralkodó viselkedési mintákat és a normakövetést írja elő.

Wolff szerint Marx alábecsüli a kapitalista viszonyok alkalmazkodási képességét; a kapitalizmus eddig igen jól tudott adaptálódni a termelőerőkhöz (Wolff 2002: 110). Mindez egyben a történelmi materializmus elvetését is jelenti, még akkor is, ha ez egy implicite nem tesztelhető hipotézist jelent. A szerző szerint a felépítmény – gazdasági determináltsága miatt – nem ad a marxi történelemszemlélet védelmében új szempontokat (vagyis hosszú távon a tőkések akarata érvényesül). Wolff ezzel kapcsolatban megállapítja még, hogy igen homályos, hogy az alap-felépítmény viszony hogyan kapcsolódik a kommunizmushoz (Wolff 2002: 60–61).

Szalai Erzsébet (2004) szerint az újkapitalizmus lényegi karakterisztikája megerősítheti a filozófus Marx relevanciáját. Világszerte egyre több az olyan ország és társadalmi réteg, amelyre a (nemzetközi) tőke már mint a kizsákmányolás tárgyára sem tekint. Filozófiai oldalról az elidegenedés, illetve a nembeliség felszámolódása apokaliptikus jegyeket öltött, gyakorlatilag saját viszonyítási alapja is felszámolódott. Ilyen értelemben a kapitalista viszonyok kiterjedése és a termelőerők fejlődése feletti kontrollja vajmi keveset változott Marx korához képest. De mindez újra csak a kapitalizmus ellenálló-képességét biztosítja.

Wolff szerint Marxnál előbb született meg a kommunizmus víziója, és a történelmi materializmust utólag alkotta meg, hogy az előbbit ezzel igazolja (Wolff 2002: 71). Azt viszont nem gondolta végig, hogy a történelmi materializmus valóban elegendő érvet szolgáltat a vízió alátámasztásához. A történelmi materializmussal Marx erélyesen felhívja a figyelmet a történelem relevanciájára, ami szintén fontos hozzájárulás a társadalomtudományokhoz.

Mivel mással is kezdhettünk egy „decens” analitikus filozófus a „közgazdász” Marx értelmezését, mint a munkaérték-elmélet cáfolatához felhozott érvek (például játékelméleti fejtegetések) tömkelegével. Az alapvető marxi állítás a munkáról, hogy az érték a csereérték és profit forrása. Wolff döntően abba az irányba hajlik, hogy ebben – valamint a Marx által felvázolt kapitalista viszonyok természetében is, beleértve a munkaérték-elméletet és a profit süllyedő tendenciáját – erősen kételkedjen.

Egyes vélemények szerint, ha a munkaérték-elmélet megcáfolódik, akkor a kizsákmányolás érvényessége is megkérdőjeleződik (Kymlicka 2002: 181). De Wolff hajlamos továbblépni ezen, és bár normatív értelemben mégis elfogadni a kizsákmányolás tételét. Állítása szerint, ha a munkaérték-elmélet nem érvényes, akkor a kizsákmányolás is csupán

3 Ezt a kategorizálást Wolff is átveszi (Wolff 2002: 56–57).

filozófiai fogalom marad (Wolff 2002: 116). Mint analitikus filozófus, nem meglepő, hogy Wolff inkább úgy tekint a kizsákmányolásra, mint egy igazságtalanságra (a szó normatív filozófiai értelmében), amely egyben illeszkedik az angolszász normatív politikai filozófia tradíciójába (Kymlicka 2002: 199). Ami értékes Marxban, az az egyenlőtlen kereskedelem koncepciója, a fejlődő-fejlett relációban a centrum-periféria viszonyok szüntelen újratermelődése: ez az, amit az empiria is erőteljesen alátámaszt. Wolff elismeri a marxi teljesítményt a kapitalizmus kritikájában, de egyáltalán nem gondolja azt, hogy az (absztrakt) munka minden profit forrása. Még ha el is fogadjuk azt, hogy a termelési eszközöktől megfosztott munkások kényszerűségéből áruba bocsátják munkaerejüket, attól még tőkére is szükségünk van a termelésben (lásd még Kymlicka 2000: 178–180). Wolff nem véletlenül parafrázálja itt Joan Robinsont: tőkére van szükség, nem pedig kapitalistákra.

A marxizmus teleológiájának lényegét a kapitalista termelési viszonyok elkerülhetetlen felbomlása és a *kommunizmus eljövetele adja*. Marx életművének egyértelműen ez a legproblematisabb része. A marxi társadalomelmélet alapján a termelőerők fejlődése előbb-utóbb kikényszeríti a termelési viszonyok átalakulását, s ez a kommunizmus eljövételét jelenti, ahol mindenki a szükségletei szerint részesedik a megtermelt javakból, a munka megszabadul elidegenült vonásától, és az osztálytársadalom is megszűnik. Wolff szerint négy alapvető problémával szembesül a marxi elmélet. Egyrészt Marx nem tud arra válaszolni, hogy miért szűnne meg a társadalom tagjainak önző volta. Másodsorban, a tervgazdaság nem képes akkora hatékonysággal működni, mint a piacgazdaság (Wolff itt Hayek gondolatmenetét hozza fel érvként), amely számos elméleti és gyakorlati tapasztalat alapján nem megalapozatlan állítás. Harmadszor, Marx a XIX. században még nem számolt a természeti erőforrások fojtogató szűkösségével (lásd *A német ideológia* idevonatkozó részeit); ez a probléma azonban napjainkra egyre inkább akuttá válik. És a végére marad a marxi értelemben vett gazdasági alapon nyugvó (kizsákmányoló) osztálytársadalom megszűnésének problémája a következő kételkedést megfogalmazó kérdésekkel. Miért is ne létezhetne nem gazdasági alapú törésvonalak mentén való szegmentálódás? Tényleg annyira fontos a gazdasági törésvonal? A kommunizmusban miért nem lehetnek ezek releváns törésvonalak?

Végül ugyanazt vonja le következtetésként, mint az analitikus marxisták többsége: igen, igen, a megvilágító eszmefuttatások és a problémák felismerése is dicséretes, de alapvetően nem bízhatunk Marx felemás megoldási javasolataiban (különösen a grandiózus marxi vízióban és Wolffnál kimondatlanul a módszerben)⁴, de azt is tudjuk, hogy attól még a társadalmi antagonizmusok nem szűnnek meg.

A szerző így a könyv terjedelmi korlátait is figyelembe véve részletesen elemzi az alapvető marxi fogalmakat a nembeli lényegtől kezdve a konkrét munka-absztrakt

4 Ez utóbbit lásd részletesen Wolff 2008.

munkán át a használati érték-csereérték dichotómiáig. Erre maradéktalanul szüksége is van, mert e nélkül nem tudná szisztematikusan kritizálni a marxi gondolatokat – másrészt Wolffot Marx mint társadalomfilozófus érdeklő leginkább, amiből adódóan kritikájának fő csapásirányát is ez dominálja.

Összefoglalva, szerinte Marx nem szolgáltatott elég érvet ahhoz, hogy két nagyon fontos elméletét, vagyis a munkaérték-elméletet és a történelmi materializmust elfogadhassuk. A szerző szerint a két elmélet elutasításának gyökere összeér, és az emberi természetet érintő kérdésekben keresendő. Az emberi létnek csupán egy, és nem domináns vonása a produktív munkavégzés. De ha más fontos vonás is van, mint a produktív munka, akkor nehezen tartható a történelmi materializmus, amely alapvetően a materiális igények kielégítésének domináns voltából táplálkozik. Ha engednék is kiteljesedni a kommunista társadalomban, attól még a szűkösség megmaradna, amely egy megsemmisítő érvet jelentene a „reggel vadász, délben halász, este kritikai kritikus” vízióra.

A könyvben a jól strukturált és egymásra épülő marxi problémafelvetések és az analitikus cáfolatok „dialektikai” egysége segíti a fontosabb fogalmak megragadását és azok immanens kritikáját, noha a szerzőnek nem is szándéka az, hogy megragadja az életmű esszenciáját. Ami érezhetően kimaradt a könyvből, az a marxi elemzési módszer szisztematikus számbavétele. Mi is a marxi módszer? Huszár Ákos szerint „a lényeges kérdés már nem az, hogy miképpen ragadhatjuk meg a marxi életmű esszenciáját [..], inkább annak tisztázása fontos, hogy Marx gondolatai alapul szolgálhatnak-e – s ha igen, miképpen – a mai társadalmak egy lehetséges kritikai elméletéhez. [..] Értelmesebb, ha a marxi filozófia jellegzetes kritikai motivációját elkülönítjük egyes filozófiai tételeitől, mert így lehetőség nyílik arra, hogy a kritika sajátos marxi technikái függetlenedjenek eredeti kontextusuktól, s különböző területeken váljanak gyümölcsözővé” (Szalai 2004: 7). Valami hasonlót tesz az analitikus marxizmus irányzata, amikor az úgynevezett racionális (és nem történelmi) rekonstrukcióval támadja a marxi gondolatokat, és próbálja meg azok érvényességét egy új kontextusban megállapítani. Konkrétan, amikor az analitikus filozófia, illetve a neoklasszikus közgazdaságtanban elfogadott módszerek és normák alapján értelmezik újra Marxot, akkor nem titkoltan az a szándék vezérli őket, hogy megkérdőjelezzék a jellegzetes marxi filozófia és módszer normáit (Hild 2005).

De Wolff szerint egy-egy társadalomtudóst nem csak az elméletének igazságtartalma, hanem újszerűsége, módszeressége, mélysége alapján is fontosnak tekinthetünk. Még ha elmélete igazságtartalma (történelmi materializmus, kizsákmányolás stb.) nem is állja meg a helyét, illetve elméletének bizonyos elemeit már lehetetlen védeni (munkaérték-elmélet), attól még a többi szempont alapján bizvást állíthatjuk, hogy egy izgalmas gondolatrendszer fekszik előttünk.

Ha Wolff marxi életművel kapcsolatos személyes álláspontját kellene megragadni, akkor Szalai Erzsébet véleményéből érdemes kiindulni, aki „a tökéletes, a belső konfliktusokat, egyenlőtlenséget és elidegenedést teljességgel kiiktató társadalom gondolatát” (Szalai 2004: 26) kifejezetten veszélyesnek tartja. Ez a normatív álláspont, még ha kimondatlanul a háttérben marad is, Wolffnál is tetten érhető.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Hild Márta (2005): Analitikus marxizmus – megéri a fáradságot. In: *Egyenlítő*, 4: 45–48.
- Huszár Ákos (2004): A kritika technikái. In: *Egyenlítő*, 3: 7–9.
- Kymlicka, Will (2002): *Contemporary Political Philosophy. An Introduction* (második kiadás). Oxford: Oxford University Press.
- Szalai Erzsébet (2004): „Kísértet járja be ...”. In: *Egyenlítő*, 2: 26–31.
- Szalai Miklós (2007): Az analitikus marxizmus kísérlete. In: *Beszélő*, 6. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-analitikus-marxizmus-kiserlete> (2009. 03. 16.)
- Wolff, Jonathan (2002): *Why Read Marx Today?* Oxford, Oxfordshire: Oxford University Press.
- Wolff, Jonathan (2008): Karl Marx. In: Zalta, Edward N. (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Interneten: <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/marx/> (2009. 03. 16.).